

**ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА І МАХТУМКУЛІ ФРАГІ
(ІСТОРИКО-ТИПОЛОГІЧНЕ ЗІСТАВЛЕННЯ)**

У статті здійснюється історико-типологічне зіставлення творчості Григорія Сковороди і Махтумкулі Фрагі. Звернено увагу на спільність джерел світогляду обох мислителів, на роль кожного з них у розвитку української та туркменської культури.

Ключові слова: ісихазм, суфізм, Бароко, містицизм, алегорія, екзистенційний вибір.

Yuriy Peleshenko. Hryhoriy Skovoroda and Magtymguly Pyragy (an attempt at historical and typological comparison)

The article is an attempt at historical and typological comparison of the works by Hryhoriy Skovoroda and Magtymguly Pyragy. The main attention is paid to the common sources of the both thinkers' worldview and to the role of each of them in the development of Ukrainian and Turkmen culture, respectively.

Key words: hesychasm, sufism, baroque, mysticism, allegory, existential choice.

Творчість Григорія Сковороди та його сучасника – туркменського поета й мислителя Махтумкулі Фрагі (бл. 1724 – після 1783), незважаючи на їхню належність до різних культурних парадигм, має низку спільних рис. В українському літературознавстві вже була спроба зіставлення творчості цих видатних постатей XVIII ст. У 1991 р. в журналі “Слово і Час” з’явилася стаття Андрія Кондратюка [3, 71-73], в якій стисло було визначено деякі риси, притаманні творчості Махтумкулі та Сковороди, і висловлювалося сподівання, що майбутні дослідники незабаром зацікавляться світоглядними основами їхньої подібності [3, 73]. Пропонована праця зумовлена виявом такого інтересу.

Як відомо, на світогляд Григорія Сковороди певний вплив мав ісихазм – теологічне вчення грецьких богословів Григорія Синаїта і Григорія Палами. Згідно із цим ученням, увесь світ пройнятий животворчою Божественною енергією, яка виступає проміжною ланкою між Божою суттю й людьми. Найвищою метою ісихаста було досягнення містичного поєднання людської душі з Богом в одну іпостась через подвиг, благодать і молитву шляхом самовдосконалення.

На творчість Махтумкулі великий вплив мав суфізм [12], згідно з ученням якого людина, як і все суще у світі, є частиною світової душі, що божественно розлита в єдиносущому світі: “Світ є святий, оскільки він увесь пройнятий Божим подихом” [4, 107]. Найвищою метою життя як суфія, так ісихаста було досягнення містичного єднання душі з Богом. Цього стану можна було досягти подвижництвом, вправами. Класичний суфізм поєднував містичну практику з її спрямованістю на самозаглиблене усамітнення або активну діяльність з утілення Божих задумів із філософією самовдосконалення. Теософії ісихазму й суфізму мали спільне коріння – філософію неоплатонізму.

В Україну твори грецьких філософів за Середньовіччя найчастіше потрапляли через південнослов’янське посередництво. Натомість у Туркменістані грецька філософська література ставала відомою завдяки арабським перекладам.

Послідовники суфізму часто намагалися бути “монахами в миру”. Таким же “монахом в миру” пройшов свій життєвий шлях Г. Сковорода. Утім обидва мислителі не були суворими аскетами. Сковорода, як свідчить його епістолярій, не відмовлявся від дрібних життєвих утіх [7, 287], а Махтумкулі проголошував: “Пий, їж, розважайся” [4, 127].

У суфізмі, як і в ісихазмі, існує поняття “духовного серця”, яке можна узріти лише після тривалого молитовного зосередження. В ісламській теології існує поняття “джихад (тобто ревність, зусилля. – Ю. П.) серця”, що означає внутрішнє самовдосконалення людини на шляху до Бога.

Отже, і в суфіїв, і в ісихастів серце – орган богоявленості. Для Махтумкулі, як для суфія, у серці поєднані фізична й духовна реальності, час і вічність, змінність і постійність: “Збудися від сну, о без смерті померле вже серце! / В небесній оселі невесело, спалене серце!” [5, 92]; “О серце, слухай кожне моє слово. / Твоя зіниця вічна – твій народ” [5, 87]; “Крилате серце кинь на вітер / І будь крилатим повсякчас” [5, 90]. І коли Махтумкулі каже: “Не знаю, друзі, мови серця” [5, 180], то тут таки він сам себе риторично запитує: “Невже це кінець віку?” (ідеться про кінець світу. – Ю. П.) [5, 180].

Для Сковороди головне в людині – серце, що породжує думки, прагнення. Серце – це “іскра Божої правди”, “корінь життя й обитель вогню та любові”, “серце чисте, зерно, що проросло небеса й землю, рука, яка тримає в собі коло земнеє і порох нашої плоті”, “серце людини є необмежена безодня” [14, 53-55] тощо.

І в українського, і в туркменського мислителів любов виникає в серці. Вони обидва вважали, що лише завдяки нерозривності любові та віри можна вийти за межі тлінного. Без любові та віри немає ні добра, ні зла. Це вони роблять людину безсмертною. Тому Махтумкулі пише: “Любові дар шукаю я”, бо “душа (без любові. – Ю. П.) – як пташка без пера” [5, 121].

Для українського і туркменського мислителів властиве символіко-алегоричне ставлення до пізнання світу, що водночас пов’язане з їхньою належністю, відповідно, до культури Бароко та вчення суфізму. І в Сковороди, і в Махтумкулі можна простежити досить подібну схему екзистенційного вибору: люди, заглиблені у земні справи, забувають, що вони подорожні на цій землі, марнують своє життя, грішать, забуваючи, що “вічність – там, тут – забуття” [5, 33]. Тому, закликає туркменський поет, “доброчесним, доброчинним будь, чеснот пильнуй” [5, 79]. “До істини лиш рухайсь – спасений будеш ти” [5, 129]. А Сковорода, розвиваючи тему марноти марнот, думає “Как бы умерти мнѣ не без ума” [8, т. 1, 67] і наголошує, що Царство Небесне гарантоване лише тому, “чїя совѣсть, как чистый хрусталь...” [8, т. 1, 67].

Загалом тема “vanita vanitas” досить визначальна для творчості обох поетів. Зокрема, 10-та пісня зі збірки Г. Сковороди “Сад Божественных пѣсней” (“Всякому городу нрав і права”) безпосередньо перегукується з такими рядками Махтумкулі:

В цього – золота горнець,
В того – чорний сухарець.
Цей вишукує кусець,
Інший килими шукає.
Той шукає колоски,
Інший – для комор замки.

.....
Пам’ятай, Махтумкулі,
Що ти гість на цій землі.
Не живи у кабалі, –
Серце мрію хай шукає [5, 34].

Або:

До домовини всі шляхи ведуть,
А далі в рай чи в пекло ляже путь,
Тож доброчесним, доброчинним будь,
Щоб раювати з гуріями спільно [5, 79].

Любовна лірика Махтумкулі як суфія має свою умовну алегоричну термінологію [6, 15-16]. Зокрема, тяжіння до Бога, до екстатичного поєднання з Ним висловлюється у його поезії як прагнення побачення з коханою, а туга за нею, далекою й недосяжною, як стогін про те, що до поета-подвижника ніяк не приходять містичний екстаз:

Дрімотно затерте у мандрах моє серце,
Про тебе спогад спить і образ не схлюпнеться.
Розбито мрії вщент, журба довкола в'ється.
Верни мені любов, о Боже всеблагий! [5, 173].

Або:

Вона – жадань моїх мета,
Її небесна ліпота
Едемським цвітом процвіта.
З едемом розлучився я [5, 171].

У християнській екзигезі інтимна лірика також мала свою умовну алегоричну термінологію. Так, вступ до лекційного курсу із християнського “добронравія”, що був прочитаний Сковородою в Харківському колеґіумі, мислитель назвав рядком із старозавітної Пісні Пісень Соломона: “Да лобжет мя от лобзаній уст своїх” [8, т. 1, 139-143]. А ось як пояснює ці рядки анонімний коментатор до українського перекладу Пісні Пісень (XV – початок XVI ст.): “Блажен чоловік тоє, иже будеть чести книги сия, а вси слова тоя духовно розумѣваючи, а в любов Божію зъ них ся запалаючи, ани што свѣтского, ани на похоти тѣлесныя своего ума, ани мислей оборочаючи” [10, 49].

І Махтумкулі, і Сковорода стверджують, що людина сама визначає свою суть, а не світ, який пропонує дочасні блага, які насправді є оманною. Махтумкулі, зокрема, застерігає, що світ – розпусна жінка, яка, цілуючи, п'є кров і несе погибель. Або ще: “Світ – гравець, він вміло грає / І, скінчивши гру – зникає” [5, 61]. Тому, пропонує туркменський поет: “Не марнуй свої хвилини, / Бо життя твоє збігає” [5, 61].

А Сковорода на порозі смерті в самоепітафії підсумував свій життєвий шлях словами: “Світ ловив мене, але не спіймав” [1, 220].

Духовним орієнтиром для Махтумкулі був засновник дервіського ордена Накшбенді, складовою вчення котрого було дотримання вимоги “факр” – добровільної бідності. Добровільну бідність обрав для себе і Сковорода, оголосивши у 24-ій пісні збірки “Басни Харьковскія”: “...Мой жребій – с голяками, но Бог мудрости дал часть” [8, т. 1, 82]. Усамітнення, постійні мандри, перебування і спілкування зовні з людьми, внутрішньо з Богом, – цими постулатами керувався Махтумкулі. Так само поводив себе і Сковорода. Зближує Махтумкулі й Сковороду ідея патріотизму:

Від Бахри-Хазара до річки Джейхун
Провіяно простір вітрами Туркменії.
Зінице моя, шовковинко струн!
О земле, омиа дощами Туркменії
.....
Туркмени звитяжні, незламні в біді,
Ідуть непохитні, мов кремій, тверді.
І каже Фрагі: моє серце, радій!
Бо славиться буде віками Туркменія! [5, 42-43].

В іншій поезії Махтумкулі, звертаючись до людства, проголошує, що він прагне свободи для свого туркменського народу.

У Сковороди ідея патріотизму виявлена не так яскраво, як у Махтумкулі. Український мислитель обожнював рідну природу, прославляв боротьбу України за свободу в оді “De libertate” [8, т. 1, 91], створив латинською мовою молитву до Бога за місто Харків, який він називав “сьомим Божим оком” (“Septimus est oculis, Zachariana polis”) [8, т. 2, 356]. Україна для Сковороди – “останній відблиск “золотого віку”, коли люди шанували правду з власної волі, а не з примусу” [11, 343].

Неоднозначним, але досить подібним було ставлення обох поетів до представників духівництва, поведінка яких була не гідною їхнього високого сану. Зокрема у трактаті “Брань архистратига Михаїла со сатаною” Г. Сковорода писав: “Пятерица человѣков бредут... сумами, иконами, книгами обвѣшенны... – Сии суть лицемѣры, – по лицу святы, по сердцу всѣх беззаконнѣе. Сребролюбивы, честолюбивы, сластолюбцы,... немилосерды,... цѣлюущи всяк день заповѣди Господни и за алтын оныя продающи” [8, т. 2, 72].

Майже за такі самі гріхи й навіть подібними словами Махтумкулі критикував представників мусульманського духівництва: “Порожнє меле талалай-мулла, / Пісок тече з сухого джерела”; “І муфтії беруть вже хабарі, / Відкинута і звичаї старі...”; “Заради зиску муфтії в Мекку йде, / Щоб згодом всіх ошукувать людей...” [5, 181].

Обидва поети були новаторами в галузі віршування. Якщо Сковорода, спираючись на досвід своїх попередників, українських барокових поетів Теофана Прокоповича, Варлаама Лашевського, Мануїла Козачинського [11, 336], став реформатором українського вірша, уніс суттєві зміни у віршування [14, 129-188], то Махтумкулі був першим туркменським поетом, що застосував у своїй галузі так звані гошги [4, 130], притаманні туркменській усній словесності. Прикметно, що і Сковорода, і Махтумкулі свої філософські сентенції органічно сполучали з народними афоризмами.

Відзначимо ще одну спільну рису обох мислителів. І Сковорода, і Махтумкулі – мандрівники. Вони обидва за своє життя обійшли кожен свою Батьківщину. Крім того, Сковорода побував у Росії, Польщі, Австрії, Угорщині, Німеччині, Італії, а Махтумкулі – в Афганістані, Узбекистані, Азербайджані, Ірані.

Як відомо, деякі поезії Сковороди стали народними піснями – “псальмами”, що їх виконували кобзарі та лірники; аналогом яких у Туркменістані були мандрівні співаки-бахші, які також виконували пісні на слова Махтумкулі.

Однак існують і суттєві відмінності, що стосуються місця кожного з поетів у своїй рідній літературі. Коли Махтумкулі відходить від книжної мови тюркі й починає писати народною туркменською, то Сковорода продовжує творити старую книжною мовою. Коли Махтумкулі був першим поетом у Туркменістані, що сполучив книжну й фольклорну традиції, і став основоположником нової туркменської літератури, то Сковорода, спираючись на народну словесність та художню практику українських поетів першої половини XVIII ст., своєю творчістю завершив епоху літератури Бароко.

Сковорода і Махтумкулі мали суттєвий вплив, відповідно, на українську й туркменську літератури. Так, творчість Сковороди відіграла певну роль у становленні Івана Котляревського і Тараса Шевченка. Г. Квітка-Основ'яненко у п'ятнадцятирічному віці зустрічався із Сковородою в маєтку своїх батьків. У першій половині XIX ст. на Слобожанщині “сковородиніянство” було ознакою

культурної людини [1, 215]. Саме Сковороду називали “хрещеним батьком” Харківського університету. Засоби, що були необхідні для відкриття цього навчального закладу зібрали друзі, учні та шанувальники українського поета й мислителя [11, 338]. Загалом постать Сковороди в українській духовній культурі стала своєрідним національним архетипом мудреця.

Водночас Махтумкулі відіграв величезну роль у розвитку й консолідації туркменської нації; своєю творчістю він відкрив нову епоху в розвитку туркменської літератури, розширив її тематику й філософський зміст. Махтумкулі став найяскравішим представником класичного періоду туркменської поезії, що тривав від початку XVIII ст. до 1880-х рр., і який прийнято називати її “золотим віком”. Найвідомішими послідовниками Махтумкулі були поети Зелілі, Саїді, Каміне, Талибі, Молланепес. Місце Махтумкулі в туркменській літературі співмірне з місцем Шевченка в українській.

Отож, Сковорода і Махтумкулі, кожен спираючись на традиції своїх національних культур, християнської та ісламської релігійних традицій, відіграли велику роль у становленні й розвитку модерних націй, відповідно, української та туркменської.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Єфремов С.* Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
2. *Коваленко Ю.* Суфійська модель морального самовдосконалення: Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук: спец. 09.00.07 – Етика. – К., 2002. – 16 с.
3. *Кондратюк А.* Григорій Сковорода і туркменський поет Махтумкулі // *Слово і Час.* – 1991. – №8. – С. 71-73
4. *Кор-Оглы Х.* Туркменская література. – М., 1972.
5. *Махтумкулі.* Поезії. – К.: Дніпро, 1983. – 198 с.
6. *Мовчан П.* Співучі лінії пісків // *Махтумкулі.* Поезії. – К.: Дніпро, 1983. – С. 5-29.
7. *Попович М.* Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1998. – 728 с.
8. *Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. 1. – 532 с.; Т. 2. – 575 с.
9. *Сосонкин И.* Из истории эстетической мысли в Туркмении (Махтумкули, Кемине, Молланепес). – Ашхабад, 1989.
10. *Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви (изд. Н. Костомарова) // Основа.* – 1861. – №11-12. – С. 49-64
11. *Ушкалов А.* Триптих про українськість Сковороди // *Верховина.* – Дрогобич, 2003. – С. 335-350.
12. *Хаидов А.* Религия и литература. (Суфизм в творчестве Махтумкули). – Ашхабад, 1978.
13. *Чижевський Д.* Нарис з історії філософії на Україні. – Нью-Йорк, 1991.
14. *Чижевський Д.* Українське літературне бароко. – К.: Обереги, 2003. – 575 с.
15. *Magtimguly. Goşgular.* – Aşgabat, 2014.

Отримано 18 вересня 2014 р.

м. Київ

